

Vergelijking van dialectlijsten uit 1885 en 1975 (2)

"Wat ik wel ken en Van der Wijst niet"

Piet Vos

Graag wil ik reageren op het artikel van Martien van der Wijst ("Wat ik niet ken en Van den Elsen wel..."). Om een beetje duidelijk te maken wat we met begrippen als "woordenboek (lexicon)", "spraakkunst (grammatica)", "zinsleer (syntaxis)", "woordleer en/of vormleer (morfologie)" en "klankleer (fonetiek, fonologie)" bedoelen, citeer ik uit Van den Toorn².

Van den Toorn zegt op p.4: "Bij de beschrijving van een taal kan men op twee fundamenteel verschillende manieren te werk gaan. Men kan een volledige inventaris trachten op te stellen van al het aanwezige woordmateriaal en zijn betekenissen beschrijven, en men kan een overzicht nastreven van alle gebruiksmogelijkheden die dit materiaal in zich draagt. De eerstgenoemde wijze van beschrijven noemt men lexicografie; op deze manier ontstaat een woordenboek van een gegeven taal. De tweede beschouwingswijze resulteert in de grammatica of spraakkunst, die beschrijvend (descriptief) kan zijn of voorschrijvend (prescriptief, ook genoemd: normatief). Het laatste type grammatica houdt zich bezig met het beschrijven, indelen, klassificeren van allerlei typen van woorden, hun bouw en hun gebruiksmogelijkheden in grotere gehelen, woordgroepen of zinnen. Behalve een beschrijving leveren wil men tegenwoordig ook dat een grammatica kan 'verklaren'".

Wat verder, op p. 4 en 5, lezen we bij Van den Toorn:

"Een grammatica van een bepaalde taal wordt gewoonlijk om praktische redenen ingedeeld in een zinsleer of syntaxis en een woordleer (ook morfologie genoemd). De klankleer of fonetiek - ook de functionele klankkunde of fonologie - hoort zo beschouwd niet tot de grammatica in engere zin: spraakklanken hebben op zichzelf geen betekenis; ze zijn hoogstens betekenis- onderscheidend."

Van der Wijst (die niet zo geïnteresseerd is in de klankleer) zegt in zijn artikel dat hij vooral geboeid wordt door het lexicon (het woordenboek, de woorden) en dat hij daarin maar weinig veranderingen bespeurt als hij 1885 (1886) en 1975 met elkaar vergelijkt. De verschillen zijn volgens hem miniem. Met moeite kan hij een dertigtal woorden vinden die hij helemaal niet kent (in de opgegeven betekenis) en waarvan hij ook betwijfelt of ze wel Gemerts zijn. Hij vraagt zich soms af of sommige woorden uit andere dialecten komen.

Aan het einde van het artikel trekt hij wel de positieve conclusie dat het verheugend is dat er toch nog zoveel van toen aan ons is overgeleverd. Dat blijkt ook uit de "Gemertse Woordenlijst" van Van der Wijst waarnaar men zelden tevergeefs grijpt voor zeer speciale woorden. Met zijn positieve conclusie ben ik het wat betreft het lexicon van harte eens. De conclusie kan waarschijnlijk nog positiever zijn. Het lijstje van dertig woorden wordt waarschijnlijk nog korter omdat er diverse woorden bij zijn die ik zelf en mijn broer Wim in onze familie- en vriendenkring (met veel echt oude mensen) hebben horen zeggen en omdat ik ook om andere redenen (gegevens uit het Woordenboek van de Brabantse Dialecten - hierna WBD genoemd - en taalkundige verschijnselen die typisch Gemerts zijn, etc.) kan aantonen dat bepaalde woorden waarschijnlijk echt Gemerts zijn en waarschijnlijk nog door onze zeer oude lezers herkend kunnen worden.

Natuurlijk moet men verschil maken tussen woorden die men kent (passief) en woorden die men beheerst en gebruikt (actief).

Dat speelt natuurlijk ook een rol bij de vraag die Van der Wijst zich stelt: "Hoeveel woorden van de genoemde woordenlijsten kennen de jonge mensen van nu nog?" Daarbij zou men kunnen opmerken dat er hier tussen 1885 (1886) en ca. 1940 (toen Martien waarschijnlijk zijn Gemerts goed geleerd had) minder veranderde dan in de laatste twintig á dertig jaar onder invloed van veel overvloediger contacten met sprekers van andere dialecten en van de standaardtaal (denk bv. aan de grotere mobiliteit, "import" van

elders, radio en tv die ervoor zorgen dat de standaardtaal meer en meer rechtstreeks onze huiskamer binnendringt) veranderingen in de landbouwmethoden (waardoor met het verdwijnen van de zaak ook het woord verdwijnt: melkkruik > melkcontainer),etc..

Ook Van der Wijst bespeurt in zijn artikel bij zichzelf de beïnvloeding van buitenaf. Dat brengt hem tot het uitspreken van de wens: "Graag zou ik daarom eens een 'onbesmette' persoon, die bijvoorbeeld vele jaren geleden naar Brazilië of Canada vertrok en daar geen Nederlands meer sprak of hoorde, een lijst willen laten opstellen." Het idee van de 'onbesmette persoon' die een woordenlijst van het Gemerts opstelt is op zich de moeite waard om uit te proberen. Het zal zeker zeer interessante zaken opleveren. Men moet echter wel bedenken dat zo iemand wel eens beïnvloed kan zijn door bv. het Engels. Zo hoorde mijn broer een emigrant uit Canada eens in een Gemertse meubelzaak zeggen: "Hédde gïn klánner saajz (Eng. size = maat)? Dees (töffel) péést nie in ons livvingroe:m (Eng. living-room = huiskamer)!"

Hier volgt een aantal woorden van het "lijstje van 30" dat Van der Wijst niet kent en die mijn broer Wim en ik zeker in onze familie- en vriendenkring gehoord hebben³.

-fok = neus;

v.E. geeft als voorbeeldzin: "op 'w fok = geenszins". Familie Vos: fòk.

-pits = jenever;

De "pitsknòbbel" die v.d.W. noemt, is in feite een spottende benaming voor de adamsappel: de knobbel waar men de "pits" overheen laat lopen bij het "prùjve" (sterke drank drinken). Het woord "pitsknòbbel" is een bewijs van het bestaan van het woord "pits" (Fam. Vos).

-keiëken = krakelen;

v.d.E. spelt "këiëken" (met boogje op de eerste e) = twisten; Fam Vos: keeke.

-grieütje = oude vrouw;

v.d.E plaatst een boogje boven de klank 'ëü' (omgespeld grjûtje of grjöt-

je?); Fam. Vos: grûtje.

-muts = pet;

v.d.E.: muts = muts, pet. Volgens hem is "muts" het gewone woord voor pet; soms gebruikt men het woord 'pet'; Fam Vos: meestal: "pèt"; soms "muts" = muts en pet.

-waeg = wittebrood (beuter-);

v.d.E. spelt "bëuterwäeg" (met boogje op de klank eu) en merkt op: "wegge, hetzelfde als mik (...), doch men zegt ook bëuterwäeg, niet beutermik". Fam. Vos: Mijn broer en ik dachten wel eens "krintewéch" gehoord te hebben. Zie Van Dale s.v. "weg(ge)". v.d.W denkt dat het woord uit een ander dialect komt. Dat is mogelijk. Soms kwam een van de echtgenoten uit een andere plaats en nam dan bepaalde woorden mee die werden overgenomen. Mijn vader zei dat zijn moeder altijd "prümkeswéch" zei en zij kwam uit Overloon. Mijn broer Wim hoorde in Venlo onlangs dat het woord "wéch" in die omgeving nog steeds gebruikt wordt.

-semmele = dralen;

Fam. Vos: zèmmele; Zie Van Dale s.v. "semmelen (1)".

-loiszak = sluw mannetje;

v.d.E. zegt: "eng loiszak = een sluw mensch";

Fam. Vos: laojsák, laosèkske = ondeugend persoon naar ik meen meestal van vrouwen gezegd); Zie Van Dale s.v. "luiszak"("luizenbos, vuil mens"); in Den Bosch kent men "luiszak" in de betekenis van 'gemeen persoon, iemand die anderen bedriegt".

Hierna volgen nog wat opmerkingen over woorden van het "lijstje van 30" die om een andere reden heel goed Gemerts kunnen zijn al kennen wij ze niet meer of nauwelijks.

-den âord = een beetje;

v.d.E. spelt "âord", maar elders ook "oard (aard)"; voorbeeldzin (omgespeld): "doe t'r d'n aort rômmе baj". Ik dacht dat ik dat zeer oude mensen wel eens heb horen zeggen. Ik voelde de betekenis echter meer aan als: ...zoveel als nodig is (?).

e krèk djûrske

-krak = lief;

v.d.E. spelt echter: krek; voorbeeld (omgespeld): "e krèk djûrske (of: djôrske?) = een lief meisje". Zie Van Dale s.v. "krek" (uit Fr. correct; precies, juist, net, even). Een betekenisonwikkeling tot "lief" is heel goed mogelijk.

-eieren = stal;

v.d. E. spelt echter "ëieren" (met boogje op de eerste e).

v.d.W. veronderstelt dat dit woord wel eens uit een ander dialect kan komen. In WBD dl. I, afl. 1⁴ ziet men echter op p. 77 in het lemma "koestal" de opgave "eere" voor Gemert (L207), afkomstig uit Leopold⁵, p. 345. Ook voor plaatsen in de buurt (Aarle-Rixtel en Bakel) wordt daar het woordtype "ere" opgegeven. Zie Van Dale s.v. II ere, eer (deel, dorsvloer).

-deën = dorsvloer;

v.d.E. spelt: "däen" (met boogje op de a) = "dorsvloer (buiten)"; Omspelling = dèn. v.d.W. veronderstelt dat het woord uit een ander dialect komt. In WBD dl. I, afl.1 (zie noot 4) ziet men echter op p. 130 in het lemma "dorsvloer" het woordtype "den" dat wordt opgegeven voor Aarle-Rixtel. Dat is dus dicht in de buurt. Zie Van Dale s.v. II "den" (=dorsvloer).

-misse = plein voor stalingang;

v.d.E. omschrijft: "het morsig plein voor den ingang van den stal"; v.d.W. veronderstelt dat het woord uit een ander dialect komt. In WBD dl I, afl 1⁴ ziet men echter op p. 152 in het lemma "het erf" het woordtype "misse" dat o.a. wordt opgegeven voor Erp, Boekel, Aarle-Rixtel en Bakel. Waarom dan niet in Gemert, zou je zeggen. Misschien zijn niet alle vragenlijsten van het WBD voor Gemert ingevuld of waren de zegslieden te jong. In Bakel werd in het WBD bij "misse" opgemerkt: "grond voor de staldeuren". Een tante van ons gebruikte het woord "misse" tot in de jaren tachtig.

Hierachter volgen wat opmerkingen over woorden van het "lijstje van 30" die heel goed Gemerts kunnen zijn vanwege oude, typisch Gemertse klankverschijnselen.

-blinkt = balein;

v.d.E. spelt echter: "blingt̄". Het Gemertse woord is goed te verklaren uit het woord "balein". De t op het einde ziet men bv. ook in "veningt" (vgl. Gemertse Woordenlijst p. 66, "verningt") uit "venijn". Een n ontwikkelt zich in Gemert tot ng. (velarisering noemt men dat; bv. windei > wingaj; menen > ménge; vinden > vénge).

tuing = omheining;

v.d.E. spelt: "tuinḡ". Ook hier is n tot ng geworden. Een typisch Gemertse

velarisering zou men zeggen. De betekenis "omheining" is zeer oud en zeer oorspronkelijk (gevlochten omheining). De moderne betekenis van "tuin" kan men begrijpen via "omheinde ruimte". Het woord "tuin" in soortgelijke betekenis (omheining, haag, etc.) vindt men in WBD dl.I, afl. 2, p. 219, 224, 226, 247 ⁴. Vgl. ook het Engelse "town", (ommuurde) stad.

-onrangs = oneerlijk bij spel;

v.d.E. spelt "onrangs" = "onwettig (onrein), bij spelen"; voorbeeldzin (omgespeld): "gállie doet onrangs = gij lieden speelt onwettig". Ook in Den Bosch kent men het woord ("onrèns = oneerlijk"). In Gemert vertoont het woord echter de velarisering die vroeger in Gemert veel voorkwam.

-spaars = spar;

Het interessant is een typisch Gemertse lange aa en rs uit oorspronkelijke suizende r die v.d.E. noteert als r (dus met een streepje eronder). Waarschijnlijk was er in de tijd van v.d.E. nog een echte suizende r aan het begin van een woord (v.d.E. plaatst in die gevallen consequent een streepje onder de r). Die echte suizende r klinkt voor latere generaties die deze klank niet meer kunnen uitspreken ongeveer als sr. In moderner Gemerts wordt ook aan het begin van een woord zelfs geen sr gezegd (srawázzie > rawázzie). Midden in een woord en aan het einde van een woord is het restant van de suizende r nog maar in enkele woorden (relicten) aanwezig als rz en rs:

1. v.d.E. en moderner Gemerts: "skaarze" (uit: scharen = krabben);
2. v.d.E.: "kaars" (= kar); moderner Gemerts: "kaar", maar "kaarske" (karretje).

-stwalmergt = wekelijkse markt;

"stwal-" kan ik niet goed verklaren. Misschien mogen we het echter vergelijken met het Engelse "stall = kraam, stalletje" en misschien met het Nederlandse werkwoord "uitstallen". Het Nederlandse woord "markt" is via het Romaans uit het Latijnse "mercatus" (= markt) ontleend. In Gemert ontwikkelde het woord zich tot "mèrcht" en later tot "mèrt".

Hierna volgen nog wat opmerkingen over woorden van het "lijstje van 30".

-looi = simpele man;

v.d.E.: "een onnozel simpel man"; v.d.W. zegt: "Het woord 'looi' = simpele man" doet me denken aan 'lozzie' met dezelfde betekenis." In Den Bosch kent men ook het woord "lozie" in de betekenis van "horloge" (oorspr. betekenis, ook in Gemert) en van "sufferd". Het lijkt me echter beter eens in WBD dl. II, afl. 3, p. 340 -341 bij het lemma "mannelijk kalf" naar de woordtypen "looi" en "looikalf" te gaan kijken. Van een onnozel iemand zegt men toch ook vaak in het Nederlands: "Wat een onnozel kalf."

-bezaaei = verstand (geen -);

v.d.E. spelt echter: bezāēi; en elders: bezēi. Voorbeeldzin (omgespeld): "haj hî gjîn bezèèj = hij heeft geen verstand". Vgl. Schuermans⁶ "bezei, o., oordeel, verstand. gedacht, kennis: hij heeft er geen bezei van (Limb.)."

-dôn = nabij;

Er staat bij v.d.E.: "dôn = (na)bij". Vgl. het Nederlandse woord "vandaag".

-labèndig = inderdaad;

v.d.E. spelt: "labéndig".

-gering = vernuftig;

v.d.E. geeft als voorbeeld (omgespeld): "'ne geringe mèn's = een vernuftig man". Men zou eerder verwachten: ...nie geringe... .

hard = gezond, sterk;

De voorbeeldzin (omgespeld) van v.d.E. kan misschien wat verduidelijken: "haj is nie hárt". Dat klinkt ons niet helemaal vreemd in de oren. Als omschrijving wordt "hard, sterk" gegeven.

Op het bezwaar van v.d.W. tegen voorgedrukte woordenlijsten die v.d.E. niet zouden hebben aangespoord om naar echte Gemertse woorden te zoeken, wil ik even ingaan. Natuurlijk hebben voorgedrukte lijsten nadelen. Er gaat een zekere dwang van uit: een beetje het idee van de katechismus: op iedere vraag moet een antwoord komen. Je krijgt dan een beetje het "papegaai-effect". De bezwaren worden in het geval van de Gemertse

invulling door v.d.E. toch in enige mate ondervangen door de negen en een halve pagina Gemertse woorden en zinnen die v.d.E. als royale toegift bijvoegde. Daar staan echt juweeltjes in van levend taalgebruik!

Doordat v.d.E. de lijsten op een intelligente manier en zeer nauwkeurig heeft ingevuld, wordt er veel goedgeemaakt (let bv. op het consequent aangeven van de suizende 'r' met een streepje eronder: r).

Doordat veel van de voorgedrukte woorden zeer archaïsch zijn, gaat er weinig suggestieve invloed van uit op iemand die in zijn eigen dialect totaal iets anders gewoon is (zie hierna de opmerkingen i.v.m. "big"). v.d.W. zegt aan het begin van het artikel: "Als 'een big' voorgedrukt staat, zal men eerder 'n'n baag' invullen dan 'e kötje' of 'e knoorske' ". Hierbij moet ik echter opmerken dat in dit geval in de woordenlijst van Willems niet het ons bekende standaardtaal-woord "big" maar het exotische "viggen (jong varken)" staat voorgedrukt. Zie Van Dale s.v. "viggen" (Zuidn. big, jong varken). Doordat Willems zulke merkwaardige voorgedrukte woorden gebruikt, wordt het bezwaar van een voorgedrukte lijst juist weer enigszins verkleind. Het aardige daarbij is dat ook de veronderstelling van v.d.W. dat men bij die vraagstelling dan "e kötje" of "e knoorske" waarschijnlijk niet zal oogsten, niet uitkomt omdat bij een ander voorgedrukt woord "een varken" toch "köt" met streepje op het trema; omgespeld: kööt), verkleinwoord "kötje" wordt geantwoord. Vgl. WBD dl.I, afl.6 (zie noot 4), p. 880, woordtype "kud" (variant: köt) in het lemma "roep- en lokwoord tot een big". Het werkwoord "knoorze" (omgespeld; met relict -rz- van suizende r) komt men tegen achter het voorgedrukte woord "knorren".

Het bezwaar van v.d.W. dat deze lijst (van Willems) "duidelijk meer de nadruk (legde) op de uitspraak, zinswendingen, vervoegingen en andere taaleigenaardigheden dan op afwijkend woordgebruik" interpreteer ik als taalkundige eerder positief. Dat iemand als Willems in zijn tijd al oog had voor het taalsysteem en niet alleen voor het lexicon, vind ik zeer opmerkelijk. Zie voor het belang van Willems: "Taal en Tongval", themanummer 2 (1989)⁷.

Ik wil besluiten met te benadrukken dat taal meer is dan het lexicon, het woordenboek, de woorden. Als je het vergelijkt met lego, dan zijn de woorden als het ware de blokjes en het taalsysteem het bouwplan waarmee

men van die losse blokjes iets moois kan maken.

Taalverandering laat zich dus maar zeer ten dele aflezen aan het lexicon. Woorden komen en gaan en kunnen zonder aantoonbare schade voor het taalsysteem voor andere ingewisseld worden.

Met de opkomst van de grootschaligheid in de veehouderij bv., ziet men zaken verdwijnen en daarmee langzamerhand het woord (bv. de melkkruik) en nieuwe zaken en woorden opkomen (de melkcontainer). Nieuwe woorden voor nieuwe begrippen worden door de dialectspreker vrij gemakkelijk opgenomen en ook voorzien van de dialectuitspraak. De technische term "ruis" (bv. op een grammofoonplaat) wordt probleemloos overgenomen met de uitspraak "raojs".

Het taalsysteem (klank en grammatica in engere zin) is toch belangrijker om vast te stellen of een dialect veranderd is. En juist de veranderingen op dat niveau kan men niet zo gemakkelijk aflezen uit schriftelijk verzameld materiaal. Dan komt men soms te gemakkelijk tot de conclusie dat er niets veranderd is. Ook de klank wordt in de oudere enquêtes vaak maar zeer gebrekkig weergegeven. v.d.E. is daar echter een zeer gunstige uitzondering op. Als men het optekensysteem van de hoogleraar Willems kent en ook het Gemerts goed beheerst, ontdekt men hoe nauwkeurig hij (in die tijd) de dialectklanken noteerde.

Ik wil eindigen met een voorbeeld waaruit mag blijken hoe interessant ook klankveranderingen kunnen zijn. Soms kan men spraakklanken die in het ene dialect al lang verdwenen zijn, nog volop levend in een ander dialect aantreffen.

In Gemert waren in 1885/1886 de stijgende diftongen (klanken als jî, jö, wô, etc.) nog wel aanwezig, maar al op hun retour; in Huijbergen (West-Brabant) bestaan ze nog wel bij de oudere generatie. Hier volgen wat voorbeelden:

woord	Huijbergen	Gemert 1886	Gemert 1992
nooit	nwoajt	nwôjt, nôjt	noajt
bone	bwaone	bwônne,	bônne
ook	wòk	bônne wòk, ôk	ôk

Ik hoop dat ik de lezers van dit tijdschrift en ook Martien van der Wijst heb kunnen overtuigen dat het belangrijk is ook andere veranderingen te bestuderen dan alleen die in de woordenschat.

NOTEN:

1. Op p.1 van de enquête Willems staat in handschrift genoteerd: "Verzonden 4 dec. 1885, terugontvangen 1 april '86."
2. Dr M.C. van den Toorn, Nederlandse grammatica, Groningen 1973.
3. Ik geef telkens eerst het woord (met betekenis) zoals Van der Wijst dat citeert (of weergeeft) uit de woordenlijst van Van den Elsen. Soms geef ik een correctie als v.d.W. echt verkeerd heeft gelezen. Ik geef dan weer hoe het woord er bij v.d.E. precies staat in zijn systeem van optekenen. Helemaal precies kan dat niet omdat v.d.E. soms twee diacritische tekens boven elkaar plaatst, of een teken gebruikt dat wij in ons tijdschrift niet kunnen afdrucken (bv. een boogje dat boven geopend is, a.h.w. een bootje; het geeft de korthed van een klank aan).
Voorbeeldzinnen van v.d.E. worden omgespeld in het spellings-systeem van het Gemerts omdat ik anders teveel opmerkingen moet maken over ontbrekende tekens.
v.d.W. = Van der Wijst;
v.d.E. = Van den Elsen;
Fam. Vos = Familie Vos en vriendenkring. Hoe zij het uitspreken, wordt in het spellingssysteem van het Gemerts weergegeven.
4. Woordenboek van de Brabantse Dialecten. Het woordenboek verschijnt in afleveringen die gaan over de boerentaal (dl. I), de taal van de ambachten (dl. II) en over de algemene woordenschat (dl. III; hiervan zijn nog geen afleveringen verschenen). Opgemerkt moet worden dat niet alle vragenlijsten van het woordenboek voor Gemert ingevuld zijn.
5. Joh. A. Leopold en L. Leopold, Van de Schelde tot de Weichsel enz., deel I, Groningen 1882.
6. 1. L.W. Schuermans, Algemeen Vlaamsch Idioticon, Leuven 1865-1870; 2. L.W. Schuermans, Bijvoegsel aan het Algemeen Vlaamsch Idioticon, Leuven 1883.
7. Taal en Tongval, tijdschrift voor dialectologie, themanummer 2 (1989): Honderd jaar enquête Willems, onder redactie van J. Goossens, J Taeldeman en A.A. Weijnen.